

РЕЛІКТОВІ ВИЯВИ ФОРМ ПЕРВІСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ У ПРАВОСЛАВНОМУ ХРИСТІЯНСТВІ

Актуальність дослідження пов'язана насамперед з тим, що враховуючи одну із провідних закономірностей розвитку релігійного феномену – його синкретизацію, значимою в релігієзнавчих працях постає проблема збереження реліктових виявів ранніх форм релігійних вірувань в більш пізніх релігійних виявах, зокрема в православному християнстві. Крім того, проблема двовірства зазвичай досліджувалась попередниками за дуальним принципом, крізь призму відокремлення язичницьких та християнських елементів в структурі цілісного релігійного комплексу. Відтак, з позицій виокремлення елементів форм первісних релігійних вірувань як складових компонентів християнського синкретизму означена проблематика комплексно до цього часу не вивчалась. Варто зауважити також, що частина християнських богословів разом із апологетичним витлумаченням на користь усіх синкретичних релігійних виявів православного християнства почасти звинувачують релігієзнавців у продовженні традицій та установок войовничого атеїзму. Відтак, існує потреба в об'єктивному висвітленні означеної проблематики на основі принципів та концептуальних підходів академічного релігієзнавства.

Аналіз окремих досліджень і публікацій. З проблеми дослідження елементів синкретизму в православному християнстві на сьогодні існує солідна кількість наукових досліджень. Проблемою займались свого часу радянські вчені-атеїсти та сучасні релігієзнавці. З приводу феномену двовірства йдеться мова і в науково-атеїстичному словнику, побіжно згадує даний аспект проблематики радянський історик релігії С.Токареєв, особливо детально проблема відзначена в праці радянської дослідниці Г. Носової. В окремих розділах своїх наукових праць українські історики, зокрема О. Моця та В. Ричка також згадують наявність тенденцій щодо синкретизації православного християнства. Однак найбільш ґрунтовно феномен двовірства в православному християнстві висвітлений в дисертаційних дослідженнях сучасних українських релігієзнавців, зокрема Г. Кулагіна та А. Поцелуйко. Окремий розділ розгляду ролі синкретизму як чинника націоналізації православного християнства присвячено в праці українського

* Базик Дмитро Васильович – кандидат філософських наук, вчений секретар Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

релігієзнавця О. Сагана. Значний фактичний матеріал наводиться майже в кожному номері релігієзнавчого інформаційно-аналітичного щомісячника «Релігійна панорама» професором А. Колодним. Вчений акцентує увагу на сучасних виявах язичництва в православному християнстві, номінуючи даний феномен в контексті фіксації динаміки конфесійного життя як тенденцію до «оязичнення православного християнства». Все це свідчить про актуальність означеної проблематики в контексті вивчення релігійних процесів сучасності.

Крім того, побіжно акцентують уваги на феномені двовірства окремі лідери конфесій. Так, голова рідновірської громади «Трійця» Е. Добжанський склав детальний перелік православних і язичницьких свят з поясненням походження та вияву язичницьких коренів практично кожного церковного календарного свята. Про проблему язичництва в християнстві можемо зустріти на шпальтах газет та брошур різних течій протестантизму. Особливо це відслідковується в журналах «Варотова вежа» та «Пробудись!» Свідків Єгови. Також пастор харизматичної християнської конфесії К. Шаповалов присвятив окрему працю досліджуваній проблемі. Треба віддати належне окремим вченим-богословам та теологам, які визнають наявність двовірства в традиційному християнстві. Для прикладу можна навести праці С. Ярмуся та С. Саннікова.

Наперед відзначимо, що в даному дослідженні ми не будемо дублювати детальні вияви синкретизації, здійснені попередниками. Проте спробуємо висвітлити окремі аспекти даної проблеми, про які не йшла мова в напрацюваннях вищезначених авторів, досліджуючи релікти язичництва в православному християнстві крізь призму пошуку форм первісних релігійних вірувань за прийнятою в попередніх розділах схемою. При цьому з метою об'єктивності дослідження будемо намагатись врахувати як епістемологічний так і феноменологічний аспекти, аналіуючи окремих семантичних полів та інтерпретації смислових значень, які викладені в працях найближчих до сучасності подвижників святоотцівської традиції, зокрема, таких як Серафим Саровський, Лаврентій Чернігівський, Серафим Звездинський та ін.

Метою даної статті є дослідження реліктів ранніх форм релігійних вірувань в православному християнстві України.

Логіка викладу основного змісту статті. В даній публікації дослідження виявів форм первісних релігійних вірувань в православному християнстві будемо здійснювати в наступній послідовності: фетишизм, тотемізм, обряди ініціації та елементи первісної магії. При цьому вищеперераховані форми ранніх релігійних вірувань ми розглядаємо, не як вияв якогось примітиву, але як релігієзнавчі категорії, які відображають окремі аспекти наявного феномену релігійного синкретизму.

Основний зміст статті. Першою розглянемо таку форму первісних релігійних вірувань як *фетишизм*. Ще з часів науково-атеїстичних досліджень зосередження уваги на пережитках фетишистських уявлень в православному християнстві приділялось вагоме значення. Особливо детально проблема висвітлюється в праці дослідниці Г. Носової, яка до православних християнських фетишів відносить вшанування ікон, поклоніння мощам святих, цілування та носіння хреста тощо¹[1]. Відзначимо, що у відповідності з дефініційним тлумаченням терміну «фетишизм», всі вищезначені предмети релігійного вжитку за формальними ознаками можна кваліфікувати як православні християнські фетиші.

За умов сучасності аналогічні вияви фетишизму не лише не зникли, але й набули значного поширення в середовищі православних християн. Особливо це стосується вшанування ікон переважним чином із зображенням Богородиці, які номінуються різними назвами в залежності від присвячення до певних подій сакральної історії.

Крім того, останнім часом простежується тенденція до піарення та рекламування християнських фетишів, притаманна як для УПЦ КП, так і УПЦ МП. Так, час від часу в українському суспільстві набуває широкого розповсюдження рекламна інформація щодо проведення церковних акцій поклоніння мощам, на кшталт священномучениці Варвари, Спиридона Триміфундського, вшанування чудотворних ікон, зокрема, Казанської ікони Божої Матері, Почаївської ікони Божої Матері тощо.

Навколо декларувань християнських фетишів спостерігається процес активізації релігійного життя значної кількості вірян. Можемо констатувати, що репрезентація сакралізованості деяких чудотворних ікон та мощей святих, яка відбувається у формі виявів оновлення або феномену мироточіння, досить активно використовуються представниками кліру з метою залучення віруючих до церковного життя, як правило, шляхом здійснення хресних ходів або перевезення сакральних речей з місця на місце.

Відзначаючи зовнішню формальну подібність православних християнських фетишів, не слід категорично і повсякчас ставити знак смислової рівності між ними та фетишами первісного суспільства чи сучасними магічними фетишами неоязичників та окультистів. Варто взяти до уваги також окремі богословські тлумачення, згідно з якими ікона є вікном у надприродний світ, а чудодійна ікона постає як вияв «Волі Божої» з метою підтвердження або попередження чого-небудь²[2]. Відтак, згідно з інтерпретацією православної

1[1] Носова Г. А. Язычество в православии. – М., 1975. – С. 98-99.

2[2] Тайны чудес и знамений. – Краматорск, 2004. – С. 45.

християнської традиції, ікона не є і не має бути об'єктом поклоніння, оскільки є знаком, мовою сакрального світу. Православні богослови радикально розрізняють поняття «зображення ікон» від язичницьких ідолів – матеріалізованих об'єктів поклоніння, виходячи з основного принципу розрізнення «священний малюнок – матеріальна річ»³[3]. Аналогічну інтерпретацію можемо прослідкувати також в праці австралійського етнолога В. Кабо «Ванджина та ікона»⁴[4], в якій автор наводить цікаві паралелі між наскельними малюнками австралійських аборигенів (ванджиною) та православною християнською іконографією. При цьому вчений приходять до висновку в спільності багатьох рис структурної побудови і функціональної ролі двох віддалених в часі і територіально релігійних феноменів, сутність яких полягає у відображенні подій сакрального простору. Відзначимо, що ванджина в аборигенів Австралії не є фетишем, роль останнього виконують чуринги – матеріальні предмети, кристали кварцу та інколи – кунделу (магічні кістки). Як і ванджина, ікона відображає події, які відбуваються в надприродному, сакральному світі.

Постає питання: «В чому ж тоді полягає проблема фетишизації ікони в контексті сучасності?». Для відповіді вважаємо необхідним проілюструвати зафіксований автором даної публікації реальний випадок з релігійного життя, який можна віднести до типових, що відображають амбівалентність в ставленні до ікон та інших християнських фетишів сучасних православних християн. Ситуація стосується сфери купівлі-продажу предметів церковного вжитку. Так, віруюча Н. купувала поблизу церковної лавки ікону, розповідаючи, що нібито ікона, яка її зацікавила, діє як талісман, захищаючи від ворогів та усього лихого. На що продавець ікон, вислухавши покупця, виправила повчальним тоном, відзначивши: «Нас Господь захищає, а не ікона!». При цьому, з реакцій жінки та подальшої розмови було видно, що вона так і не зрозуміла наголошеної різниці в ставленні до сакральних речей. Відтак, маємо дві діаметрально протилежні позиції: одна з них відтворює суто язичницьке ставлення до сакральних предметів як до речі, наділеної надприродними властивостями для вирішення проблем повсякденного життя (амулету, талісману); інша – відображає ставлення предметів церковного вжитку як до засобу взаємодії з Богом або фіксації релігійної приналежності віруючого до церковної традиції, його конфесійної самоідентифікації.

З історіософської точки зору слід зазначити також і факт суттєвої трансформації функціонального призначення ікони в суспільному середовищі більшості сучасних православних вірян порівняно з минулим. Так, раніше (тобто

3[3] Тайны чудес и знамений. – Краматорск, 2004. – С. 65-67.

4[4] Кабо В.Р. Ванджина и икона: Искусство аборигенов Австралии и русская иконопись. – Канберра, 2002.

в минулі століття) при низькому рівні освіченості та писемності ікона виступала унаочненням євангельських подій, своєрідним виявом «проповіді в образах та символах», про що свідчать деталізовані зображення сцен пекла або раю, подій життя Ісуса Христа не лише на іконах, але й іконографічних зображеннях на стінах дерев'яних храмів, що мали на меті нести певну релігійну інформацію віруючим. Крім того, сакральним до початку ХХ ст. був сам процес написання ікони, коли майстер перед початком написання ікони повинен був тривалий час поститись, молитись та виконувати окремі правила, які ставали гарантом успіху в справі написання священної ікони (в розумінні віруючих «благословення Божого»). Відзначимо, що за сучасних умов не лише методика написання ікони, але й моральний та духовний стан майстра-виробника не враховується. Нівелюються також канонічні правила сакрального змісту та інформативної наповненості сучасних ікон, про що зокрема, наголошує у своєму публічному виступі французький православний богослов Н. Озолін. В наш час переважна більшість ікон виготовляється, як правило, нашвидкуруч, з фотографій, оздоблених кольоровою фольгою. Відтак, ікони разом з іншими сакральними предметами досить часто використовуються з метою церковного бізнесу.

Справедливо означити також суттєву різницю між внутрішнім змістовим наповненням фетишів православного християнства і виявами форм первісних вірувань. Так, за первісними уявленнями фетишем має право бути будь яка річ, при цьому якщо фетиш не виконує свої функції, то його викидають, тобто зневажливо ставляться до нього. Про це не можна сказати стосовно будь-яких сакралізованих предметів церковного вжитку, тим більше про мощі святих, які вважаються відвічним місцем перебування Святого Духу. Відтак, за вченням Церкви, людина, яка здійснює поклоніння до мощей святих, поклоняється не самим мощам (чи решткам тіл святих), а одній із іпостасей Святої Трійці – Святому Духові, який «стяжали протягом свого життя святі угодники Божі»^{5[5]}. Якщо ж підійти до проблеми з точки зору епістемології релігії до вивчення феномену у практичному вимірі, то першим постає питання: чи знають про це православні віряни? ; навіщо вони здійснюють поклоніння в процесії паломництва?; кого чи що саме вони вшановують в акті поклоніння? З приводу означених питань потрібно сказати, що на сьогодні не проводились соціологічні дослідження. Тому означена проблема певною мірою залишається відкритою. Щоправда, в результаті проведення вибіркового експертного опитування окремих віруючих найбільш характерною була відповідь: «тому що потрібно прикластися до святині». Відтак, процес «прикладення» (вшанування, поклоніння) до сакральної речі означає взаємодію з нею, результатом якої є нібито утаємничений перехід властивостей одного об'єкту на інший. Крім того, певна частина вірян не знають і не бажають знати принципової різниці в акті вшанування сакральних предметів, а відтак демонструють вияви власне первісних форм фетишизму у ставленні до православних християнських святинь.

^{5[5]} Православные обряды. – Краматорск., 2004. – С. 135.

Іншим не менш популярним виявом фетишизму в православному християнстві є носіння освячених хусточок, поясів, стрічок, ладанок (предметів, виготовлених з пластмаси, дерева чи металу та помічених в середину шматочком ладану та іконографічним зображенням) з метою сакрального захисту або чудодійного лікування, зцілення. До них можна віднести і популяризоване носіння натільних хрестиків в данину моді, а не з мотивів наявного вірувального відношення, що визнають і самі богослови. Так, ігумен Києво-Печерської лаври Лонгін (Чернуха) констатує про наявне ставлення до натільного хреста багатьох людей як до «медальйону або дорогоцінної брязкітки»^{6[6]}. В такий спосіб, певною мірою, нівелюється значення хреста як основного символу, християнської святині.

Відтак, виходячи з ототожнень за зовнішньою формою і актом релігійного поклоніння об'єктів нашого дослідження, можемо констатувати про наявність в сучасному українському суспільстві вияву трансформованої та адаптованої до православної християнської традиції такої форми первісних релігійних вірувань як фетишизм.

Стосовно такої форми первісних релігійних вірувань як *тотемізм*, то на противагу адаптованому до православної християнської традиції фетишизму, про яскраво виражені вияви тотемізму в церковному житті православних християн ми не можемо говорити.

Звичайно, в науці існує думка про структурну тотожність окремих християнських обрядів. Так, на думку дослідників радянського періоду Д. Хайтун та С. Токарева догмат «непорочного зачаття» Ісуса Христа Марією є реліктовим виявом віри в тотемічну інкарнацію, а таїнство євхаристії (в церковній традиції – обряд причастя) – відгомонам давнього ритуалу поїдання тотему в первісному суспільстві^{7[7]}. Вперше подібність окремих рис була відмічена психоаналітиком З.Фрейдом^{8[8]} в межах порівняння виявів первісних релігійних вірувань та католицької християнської традиції.

На нашу думку, такі аналогії дослідників є дещо перебільшеними, оскільки, по-перше, християнське вчення взагалі заперечує теорію реінкарнації, в тому числі й божественної (згідно з вченням Церкви Ісус Христос прийшов в тілі лише один раз), по-друге, в первісних суспільствах ритуал вбивства та поїдання тотемів в суспільствах був реальним, а не символічним актом.

6[6] Ази Православ'я / відпов. ред. Ігумен Лонгін (Чернуха). – К., 2006. – С. 53.

7[7] Токарев С.А. Ранние формы религии – М., 1990. – С. 553.

8[8] Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии: [Электрон. ресурс. – Режим доступа: <http://www.koob.ru/freudzigmind/totemandtaboo>

Крім того, виходячи, власне, з наукового висвітлення смислового навантаження тотемізму як форми первісних релігійних вірувань, відзначимо, що в архаїчному суспільстві тотем не є божеством, в той час як в таїнстві причастя символічно здійснюється поєднання з тілом та кров'ю Ісуса Христа (однієї з іпостасей Бога). До того ж, в первісному суспільстві тотемові взагалі не поклонялися, а швидше за все - вшановували. Також сам обряд причастя має переважно символічне, алегоричне значення, яке означає причетність віруючого до буття в сакральному просторі.

В умовах сучасності вищезначена позиція постулюється не вченими-релігієзнавцями, а свідомо тенденційно і з антихристиянських позицій деякими представниками неоязичництва, зокрема в праці одного з популяризаторів неоязичництва В. Істархова⁹[9], який навіть ставить знак рівності між обрядом причастя та ритуальним канібалізмом. Відтак, подібні судження не відповідають принципам об'єктивності сучасного академічного релігієзнавства і є свідченням поверхового, навіть буквального розуміння проблеми. Керуючись одним із принципів академічного релігієзнавства, принципом історизму, відзначимо, що аналогічна думка була поширена ще в часи раннього християнства, коли тогочасні язичники розповсюджували чутки, що нібито християни в процесі своїх релігійних церемоній поїдають своїх дітей. Це – яскравий приклад результату нерозуміння внутрішніх смислів обрядової діяльності представників однієї релігійної традиції по відношенню до іншої (в даному випадку язичницької та християнської). Справа в тому, що, як спогад про останню таємну вечерю та виходячи з відповідних записів священних писань того часу, в ранніх християн зберігався та відтворювався кожного дня прообраз (прототип) сучасного церковного таїнства причастя, символічними складовими якого репрезентувалось «прилучення до тіла та крові Сина Божого», що поступово сформувалось в сучасний обряд православного християнства.

Сучасне значення обряду причастя є символічним відтворенням безкровної жертви, здійсненої Ісусом Христом, згідно тлумачень богословів, заради спасіння світу. Як зазначає один із наближених до сучасності новомучеників Серафим (Звездинський): «Світ існує тільки завдяки тому, що здійснюється безкровна жертва під час Літургії...»¹⁰[10]. Як бачимо, в богословській інтерпретації обряд складає центральне смислове значення церковного життя, відтворюючи в символах сотеоріологічне вчення православного християнства. Відтак, афішована сучасними неоязичниками думка про тотожність обряду причастя та ритуального канібалізму є упередженою з яскраво вираженими емоційними,

⁹[9] Истархов В.А. Удар русских богов: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://thehit.netfirms.com>.

¹⁰[10] Сокровенный сердца человек. Жизнь и труды священномученика Серафима (Звездинского). – Краматорск, 2003. – С. 96 – 97.

негативно спрямованими коментарями, і є не лише наслідком нерозуміння сутності досліджуваного релігійного феномену, але й, певною мірою, ображає релігійні почуття православних християн.

Теж саме ми можемо сказати з приводу ототожнення з виявами реліктів тотемізму і фрескові чи іконописні зображення Святого Духу у вигляді голуба, про які зауважував дослідник В.Зибоквець¹¹[11].

З метою більш глибокого з'ясування досліджуваної проблеми, звернемось до першоджерела релігійних образів християнства – тексту Біблії, за яким Святий Дух під час хрещення нібито сховався на Ісуса Христа у вигляді голуба, на учнів Ісуса – у вигляді язиків полум'я (Лк. 3:22; Дії. 2:3). Відтак, зображення Святого Духу на іконах є просто відтворенням біблійних сюжетів, які в християнському віровченні набувають сакрального значення. Враховуючи принцип історизму в дослідженні, відзначимо, що в давній християнській традиції існували ікони із зображенням Ісуса Христа у вигляді ягняти. А якщо взяти символічні зображення ранніх християн, то й – у вигляді риби. Однак це не означає, що віряни виводили своє походження від тотема-ягняти або тотема-риби. Теж саме можна сказати й про сучасні зображення на православних християнських іконах.

На нашу думку, ототожнення вищеописаних явищ релігійного життя з реліктами тотемізму є результатом поверхового бачення проблематики, що має свій вияв у буквальному прочитанні символів. До того ж, потрібно пам'ятати також і про сутнісну основу тотемізму, якою є культ предків, або точніше кажучи, тотемізм постає як своєрідний протокульт предків, що аж ніяк не співвідноситься з віруваннями в «дії та якості Святого Духу», який за уявленнями православних християн взагалі є невидимим.

Таким чином, якщо сприймати атрибути православного християнства буквально і поверхово, то окремі елементи реліктових виявів тотемізму можна знайти. Проте за умов більш глибокого дослідження смислового навантаження та інтерпретацій християнської символіки, то можна констатувати, що тотемізму як реліктового вияву форм первісних релігійних вірувань в православному християнстві не існує як в площині ретроспективи, так і в контексті сучасності.

Що ж стосується сучасних виявів у православному християнстві *обрядів ініціації*, то деякі структурні аналогії з ініціаційними обрядами первісних суспільств можна помітити. Особливо це стосується порівняння ініціацій в таємні союзи первісних суспільств, тобто езотеричні, для обмеженого кола обраних та ініціації під час висвячення у священнослужителі, а особливо при посвяченнях в чернецтво як церковний інститут. Структурна подібність

11[11] Краткий научно-атеистический словарь / Под. ред. И.П. Цамеряна. – М., 1964.

спостерігається у процесі постригу в ченці, які також, як і в первісних ініціаціях, передбачають певний період випробування, що в православній християнській традиції називається «послушництвом». Аналогічною є також ступеневість посвячень. Так, після підготовки до ініціації (послушництво) слідує власне акт посвяти – постриг у чернецтво. Наступною стадією посвяти є висвячення в ієродиякони, що, за зовнішньою аналогією, відповідає етапу поглиблення духовного статусу, знань та взаємодії із сакральним світом подальших ступенів посвяти в первісних таємних союзах. Знаменує завершення чернечих посвячень остання ступінь – сан схіархимандрита (схимника). Відтак, можемо говорити про наявність структуризованої сакральної ініціальної ієрархічності в чернецтві православного християнства.

Відзначимо, що така структурна подібність осягає суто узагальнюючі моменти, бо ж структурні аналогії виявів ініціаційних обрядів можна зустріти в багатьох секуляризованих соціальних інститутах. Так, ступеневість посвячень наявна в освіті - зміна класів в школі, курсів в інститутах; в науці – процедури надання наукових ступенів; наявність певного відсіву претендентів в означених вище інституціях. Всі ці аналогії можуть засвідчувати про релікти обрядів ініціації в трансформованому вигляді не лише в православному християнстві, але й в секуляризованому суспільстві. Головною причиною стійкості даної форми вияву первісних релігійних вірувань ми вбачаємо переважно в організуючій функції, яка забезпечує належний спосіб впорядкування та організації як соціального, так і релігійного життя.

Стосовно ж основного для всіх православних християн обряду ініціації – таїнства хрещення, то, в порівнянні з обрядами ініціацій як первісної форми релігійних вірувань, між ними, швидше за все, більше відмінного, ніж спільного.

Найбільш загальною спільною ознакою обрядів ініціацій первісних суспільств та православного християнства є онтологічний вимір, який символізує процес духовного народження і початку буття людини в сакральному просторі. В інтерпретаціях православних християн обряд хрещення знаменує, з одного боку, «народження згори» або «народження від води і Духу», з іншого – є свого роду фіксацією факту належності до православної християнської традиції. Обряд хрещення, започаткований від початку виникнення християнства, згідно євангельської традиції, зберігається і до наших часів. Спільною ознакою може слугувати символічна інтерпретація дії омовіння (або занурення у воду), що має вияв у смерті ветхої (в християнському розумінні – гріховної) людини та відродження для нового життя у світі священного (в християнському тлумаченні – сходженням на людину Святого Духу). Відтак, людина, яка пройшла обряд хрещення, вважається повноправним християнином, членом Церкви, за якого остання здійснює молитовні звернення до Бога. Відтак обряд хрещення, як і в ініціаціях первісних суспільств, постає певним пропуском до надприродного світу.

Всі інші критерії обряду хрещення в православному християнстві є прямо протилежними порівняно з обрядами ініціацій первісних суспільств. Наведемо для прикладу хоча б деякі з них: швидкий час посвячення (хрещення); обряд доступний для всіх, не залежно від віку; відсутність випробувань під час проведення обряду; хрещення здійснюється переважно над новонародженими; обряд хрещення екзистенційно зорієнтований у вічність, тобто здійснюється один раз і назавжди.

Якщо провести компаративний аналіз відносно до характерних ознак обрядів ініціації первісних суспільств напроти кожного з вище перерахованих пунктів можна поставити антиномічний критерій.

Тепер розглянемо проблему реліктових виявів *первісної магії* в православному християнстві. Незважаючи на те, що офіційна позиція Православної Церкви відкрито і категорично забороняє не лише заняття магією, але й використання допомоги знахарів, чаклунів, екстрасенсів тощо, однак окремі елементи виявів первісної магії ми можемо простежити в релігійному житті деяких православних християн. Це стосується не лише найбільш розповсюдженого різновиду магії змішаного типу, зокрема лікувальної, але й соціально-обумовленого та природно-обумовленого типів магії. Зауважимо, що ми не беремо до уваги широко розповсюджені залишки синкретичного православного знахарства, ворожбитства. Нас цікавить, передусім, пошук виявів магічних обрядів в релігійному житті воцерковлених віруючих, з одного боку, та служителів Церкви – з іншого.

Слід зазначити, що природно-обумовлена магія в контексті сучасних реалій служителами Церкви фактично не застосовується. Проте цього не можна сказати про тих вірян, які ідентифікують себе як православні християни. Наведемо деякі факти релігійного життя, які зібрані автором дослідження як зі свідчень віруючих, так і в результаті включеного спостереження. Зокрема, жінка R. в 2009 р. на території Чернігівщини застосовувала магічний за своєю сутністю обряд відвернення буревію та грому за допомогою викидання в повітря решток верби, освячених на Вербну неділю (за церковним календарем – свято Входу Господнього в Єрусалим), примовляючи при цьому церковну молитву, подібну за стилем на вимови із магічними закланнями. До того ж, нібито успішно реалізувавши магічний за своєю сутністю обряд, вона активно поширювала інформацію-рецепт серед своїх знайомих. Як бачимо, перед нами, яскравий вияв метеорологічної магії, метою якого є відвернення від власного помешкання негоди та сильного вітру. До метеорологічної магії, яку практикують православні християни можна віднести поширене застосування спеціальної свічки, яка називається «громницею», з метою відвернення грози. З аналогічною метою використовується купування та читання молитов перед іконою Божої Матері «Неопалима купина», «Троєручниця» тощо. Відтак, в останньому випадку можемо говорити про комплексне поєднання таких реліктивних форм первісних релігійних вірувань як фетишизм та магічні обряди в сучасній адаптації до

православного християнства, що має свій вияв у сприйнятті та застосуванні культових предметів православного християнства як магичних амулетів (оберегів).

Наведемо приклад ще одного зафіксованого випадку застосування реліктових виявів первісної магії, який ми відносимо до соціально-обумовленого типу. Цікаво, що магичний обряд здійснювався вірянкою Т. не з власної ініціативи чи залишкового магичного розуміння, а за порадою православного священика. В процесі виконання магичних за своєю сутністю рекомендацій, вірянки розкидала зернята свяченого маку по куточках своєї хати з метою уникнення зустрічей у своєму домі з небажаною, недобррозичливою людиною. Як бачимо, яскравий приклад захисної магії від лихих людей або ворогів, який ще можна назвати «магією нейтралізації шкодоносного впливу».

Вищенаведені приклади свідчать не лише про наявні факти реліктів первісної магії в середовищі православних християн, але й про збереження залишків магичної свідомості, що має вияв у сприйнятті та ставленні до подій церковного життя, до предметів культу як магичних засобів для досягнення власних цілей. Як справедливо зазначає один з пасторів харизматичних церков К. Шаповалов, основний принцип магії, яким керуються деякі християни, можна сформулювати так: «нехай буде воля моя»¹²[12].

При цьому слід вирізнити кінцеву мету, мотиви та спрямованість обрядів. Іншими словами, обрядові дії, які йдуть в розріз головної мети християнства, посилюють зростання марновірства, їх можна кваліфікувати як вияви магичних обрядів. Крім того, останнім часом набуває значного поширення використання уявлень про вплив надприродного світу у своїх корисливих цілях. Як приклад, можемо навести освячення військових священиками, що за своєю сутністю є виявом військової магії, оскільки містить у собі підтекст надприродної підтримки «магічної сили» благословення священика. Також магичний характер мають освячення окремими священиками доріг, автомобілів, літаків, основним мотивом яких є переважно меркантильні уподобання (грошова винагорода чи інша вигода).

До реліктових виявів первісної магії, яка застосовується служителями Церкви, можна віднести й накладення анафеми, яке можна поставити поряд з первісною шкодоносною магією. Інакше кажучи, накладення церковного прокляття та відлучення від Церкви кваліфікуємо як реліктовий різновид шкодоносною магією. Провідним мотивом щодо застосування анафеми є маніпулювання поведінкою особистості, яка діє наперекір церковним канонам. Відзначимо, що сам засновник християнства навчав прямо протилежному:

¹²[12] Шаповалов К. Махровое язычество в современном христианстве. – К., 2006. – С. 70.

«Благословляйте тих, хто вас проклинає і моліться за тих, хто кривду вам чинить» (Лк. 6:28). Вперше термін вживає апостол Павло в значенні відокремлення від істинної християнської общини. Лише з V ст. на Халкідонському Вселенському соборі з причини значних догматичних дискусій було офіційно введено анафему в практику церковного життя, очевидно, як засіб для впокорення незгодних, коли не вистачало інших аргументів. Пізніше анафема все більш стає уподібнюватись до звичайного магічного родового прокляття. Якщо попередні вияви реліктів форм первісних релігійних вірувань подібні за зовнішньою формою виявів, то анафема як різновид первісної магії в православному християнстві тотожна за своєю сутністю, адже містить у собі свідоме завдання шкоди на об'єкт, аналогічно до класичних магічних прокльонів та зурочень. Щоправда, анафема як реліктовий вияв шкодоносною магією в сучасному церковному житті має не індивідуальний, а інші (більш розширені, зокрема, церковно-догматичний або політичний мотиви). Так, зокрема справедливо зазначає український релігієзнавець А. Колодний про те, що факт накладення анафема на гетьмана І. Мазепу містить у собі політичний підтекст¹³[13].

В контексті дослідження сучасних виявів магічної свідомості серед православних християн цікаво висвітлити розуміння обрядових дій з позицій православної богословської традиції. Розглянемо лише один, найбільш загальний аспект, який сутнісно відокремлює власне християнське релігійне діяння від релікту магічного обряду. Зокрема, метою життя православного християнина, за словами Серафима Саровського, є «стягання (збирання, накопичення) Святого Духу»¹⁴[14]. Все решта – молитви, пости, поклони, обряди, добрі справи виступають лише засобом для здійснення поставленої мети. Сутність семи церковних таїнств також підпорядковується цій меті. Крім того, всі православні християнські обряди доповнюються характерною особливістю, яка полягає в тому, що будь-яку справу чи обряд справжній православний християнин має виконувати в ім'я Христа. До того ж, не випадково центральне значення в релігійному житті православних християн надається практиці Ісусової молитви. Відтак, відповідно до тлумачень глибинних смислів святоотцівської та богословської інтерпретації сутності православного християнства, ті обрядові дії, мета яких минає ідею спасіння, збирання (накопичення) Святого Духу та не здійснюється в ім'я Христа можна кваліфікувати як вияви магічних обрядів.

Проте значна кількість вірян про сутність обрядів не знають, що засвідчує домінування вірувальної позиції над знанням в релігійному бутті сучасних

13[13] Див. Колодний А. Анафема Гетьмана Івана Мазепи має політичний, а не духовний підтекст // Релігійна панорама. – 2009. – № 6. – С. 56-61.

14[14] Преподобный Серафим Саровский в воспоминаниях современников. – М., 2006. – С. 335.

православних християн. Тобто, характерні риси релігійної свідомості сучасних віруючих залишаються язичницькими за умов відсутності потреби в пошуку релігійних смислів, значень та домінуванням віри в обрядове дійство (обрядовіство), що й є виявом магічної свідомості в контексті сучасності.

В наш час серед широких верств православних вірян наявне ставлення до релігійних діячів і до Церкви, як до майстрів, спеціалістів своєї справи, які можуть обслуговувати потреби віруючих. Віруючий приходить до церкви, подає записку з іменами рідних, сплачує за це гроші, купує і ставить свічку і в безпечному сподіванні, що церква помолиться і все зробить за нього в такий спосіб презентує себе як віруючого православного християнина. Назвемо цей феномен релігійного життя виявом поширеного серед вірян релігійного консьюмеризму – споживацького ставлення до релігії.

Вагомим фактором церковного життя, який свідчать про сприяння церковного кліру в збереженні та відтворенні в релігійній практиці форм первісних релігійних вірувань. Так, під час відзначення свята Георгія Побідоносця православні священики часто розповідають вірянам не агіографічні виписки подвигу мучеництва, а легенду про перемогу над змієм та врятування дівчини, яку стародавні язичники нібито намагались принести в жертву. Ми навели приклад з реального релігійного життя православних християн тому, що священики інколи наводять віруючим архетипові за своєю сутністю язичницькі легенди, які своїми коренями сягають періоду первісних релігійних вірувань.

До того ж, інколи складається враження, що частина церковників мало зацікавлена в поглибленні релігійного знання православних християн. Так, в народно-православних відривних календарях часто наводяться слова свт. Іоанна Златоустого: «Якщо при читанні Священного Писання ти б не розумів, що читаєш, все ж від самого читання ти отримаєш велике освячення»¹⁵[15]. Крім того, православний священик-проповідник А. Ткачов у своїх телевізійних проповідях інколи зазначає, що «навіть якщо людина носом вткнеться в Біблію, то безперечно отримає від цього користь». Як бачимо, яскраві приклади пріоритету віри над розумінням змісту навіть у сфері проповідницької діяльності православних віруючих християн.

З іншого боку, доступної для широких верств населення інформації та літератури про сутність та особливості церковного вчення на сьогодні є в достатній кількості. Однак серед більшості вірян об'єктом найбільшої популярності та зацікавленості є не книги, а православні фетиші в вигляді ладанок, ікон, хрестиків, освячених поясів, стрічок тощо. Відтак, вияви реліктів магії в православному християнстві досить тісно пов'язані з адаптованим християнським фетишизмом, особливості якого ми розглянули вище. Стійкість

¹⁵[15] Народно-православний календар 2009. – Харків, 2009.

магічних вірувань обумовлена, з одного боку, змішуванням віруючими християнських принципів із фольклорними та марновірними уявленнями, корені яких лежать в архетипових для свідомості сучасної людини «паттернах страху», наявними в середовищі екзистенційним станом невпевненості в майбутньому, а також не знанням значної кількості сучасних православних християн автентичної сутності церковного вчення.

Висновки. Таким чином, ми стисло висвітлили окремі ключові аспекти репрезентації форм первісних релігійних вірувань у сучасному православному християнстві, яке є традиційним релігієвизмом на теренах України.

При цьому ми встановили, що найбільш поширеними реліктами форм первісних релігійних вірувань в контексті сучасності є фетишизм та елементи магії. При цьому головною функціональною передумовою збереження в православному християнстві саме такої форми первісних релігійних вірувань як фетишизм є те, що для релігійної свідомості більшості православних віруючих притаманна потреба унаочнення, опредмечення своєї віри, пошуку встановлення посередництва з надприродним світом.

Однак, такий реліктовий вияв форм первісних релігійних вірувань як тотемізм в православному християнстві є практично відсутнім як в площині ретроспективи, так і в контексті сучасності. Що ж стосується залишків елементів обрядів ініціації в православній християнській традиції, то можемо констатувати, швидше за все, про структурну подібність з виявами ініціаційних обрядів первісних суспільств. І нарешті, говорячи про сучасні вияви первісної магії в православному християнстві, слід відзначити те, що релікти магічних вірувань мають переважно захисний характер. Це зумовлене, з одного боку, дещо обмеженим рівнем пізнання сучасними православними християнами у сфері сутності та особливостей церковного віровчення, а з іншого - наявністю екзистенційної ситуації невпевненості частини віруючих в завтрашньому дні, швидкими трансформаціями, які спостерігаються в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві.

А н о т а ц і ї

У статті **Базика Д.В. «Ключові аспекти дослідження реліктових виявів форм первісних релігійних вірувань в православному християнстві»** висвітлено специфіку відображення ранніх форм релігійних вірувань в культово-обрядовій практиці та віруваннях сучасних православних християн. Крім того,

досліджено специфіку синкретичного характеру реліктових виявів первісних форм релігійних вірувань в сучасному православному християнстві України.

Ключові слова: форми первісних релігійних вірувань, фетишизм, тотемізм, обряди ініціації, первісна магія, православне християнство.

В статті **Базыка Д.В. «Ключевые аспекты исследования реликтовых проявлений форм первобытных религиозных верований в православном христианстве»** досліджена специфіка отраження раних форм релігійних верований в культово-обрядовій практиці і верованнях сучасних православних християн. Крім того, досліджена специфіка синкретичного характеру реліктових проявлень первобитних форм релігійних верований в сучасному православному християнстві України.

Ключевые слова: форми первобытных религиозных верований, фетишизм, тотемизм, обряды инициации, первобытная магия, православное христианство.

The article of **Bazyk D.V. "Key aspects of research relic of primitive forms of expressions of religious belief in Orthodox Christianity,"** The specific mapping of early forms of religious beliefs in religious rituals and beliefs of the modern practice of Orthodox Christians. In addition, the syncretic character of relict manifestations of primitive forms of expressions of religious beliefs in the modern Orthodox Christianity in Ukraine.

Key words: primitive forms of religious beliefs, fetishism, totemizm, rites of initiation, the original magic, Orthodox Christianity.
